

प्रकरण तिसरे

भारत-अमेरिका अणु करार

प्रकरण तिसरे

भारत-अमेरिका अणु करार

भारत-अमेरिका ही एकमेकांच्या जवळ आलेली मित्र राष्ट्रे होती. ही केवळ अशक्य कोटीतील गोष्ट मानली जात असे. मात्र सन 1998 नंतर 8 ते 9 वर्षात या दोन्ही देशांनी आपापल्या धोरणात महत्वपूर्ण बदल करून एकमेकांशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित केले. यातूनच 'भारत-अमेरिका नागरी अणुसहकार्य कराराची घोषणा झाली.' या करारामागे कोणती आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती कारणीभूत आहे, अणुकरारातील तरतूदी कोणत्या आहेत. हाईड कायदा तसेच करारासंबंधी आंतरराष्ट्रीय आयोगाची (आयएईए) व आण्विक निर्यातदार गटाची (एनएसजी) भूमिका याचा अभ्यास या प्रकरणात केला आहे.

भारत-अमेरिका नागरी अणुसहकार्य कराराची पार्श्वभूमी :-

शीतयुद्धोत्तर काळात दोन्ही देशांनी आपापले हितसंबंध जपण्यासाठी परस्पराशी मैत्रीपूर्ण संबंध स्थापन केले पण यामागे दोन प्रमुख संस्थांचे अहवाल कारणीभूत होते. त्यात अमेरिकेतील "कौन्सिल ऑन फॉरेन रिलेशन्स" या संस्थेने सन 1993 मध्ये आपला अहवाल सादर केला. हा अहवाल अमेरिकेच्या दक्षिण आशियाच्या धोरणाविषयी होता. त्यात असे स्पष्ट नमूद होते की, "दक्षिण आशिया" उपखंडामध्ये भारतात एक विभागीय महासत्ता म्हणून पुढे येण्यासाठी आवश्यक सर्व क्षमता आहे. अमेरिकेने

भारताच्या या दिशेने होणाऱ्या प्रयत्नांना समर्थन द्यावे, अमेरिकेने एशिया पॅसिफिक आर्थिक सहकार्य संघटनेमध्ये भारताला प्रवेश मिळावा यासाठी प्रयत्न करावे. आणि अमेरिकेने भारताबरोबर संरक्षण क्षेत्रातील संबंध घनिष्ट करावेत.”¹

तर दुसरी संस्था ‘एशिया सोसायटी’ या संस्थेने सन 1994 मध्ये आपला अमेरिकेचे दक्षिण आशियाविषयी भविष्यातील धोरण कसे असावे यावर एक महत्त्वपूर्ण अहवाल प्रकाशित केला. त्यानुसार “ अमेरिकेने भारताबरोबर अणुशक्ती क्षेत्रातील सहकार्य वृद्धिंगत करावे, भारताचा अणुशक्ती विकास कार्यक्रम संपूर्णतः आणण्यापेक्षा त्यावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करावा. तसेच नागरी अणुशक्ती क्षेत्रात भारताबरोबर तंत्रज्ञान हस्तांतरणाच्या प्रश्नावर अमेरिकेने लवचिक भूमिका घ्यावी. आणि दक्षिण आशियात लोकशाही आणि आर्थिक उदारीकरणाच्या प्रसारासाठी अमेरिकेने प्रयत्न करावे.”²

अशा स्पष्ट सूचना केल्या होत्या. या दोन अहवालाचा भारतः अमेरिका संबंधावर तसेच नागरी अणुसहकार्य करारावर परिणाम झाल्याचे स्पष्टपणे जाणवते. तसेच या अणुकराराची पार्श्वभूमी तयार करण्याचे आणि त्यासाठी पोषक वातावरण तयार करण्याचे काम श्री.वाजपेयी आणि श्री.बिल क्लिंटन यांनी केले. सन 1998 च्या पोखरण अणुचाचण्यांनंतर दोन्ही देशांचे संबंध तणावपूर्ण झाले. संबंधात सुधारणा करण्याची गरज दोन्ही देशांना जाणवू लागली. त्यासाठी भारताचे परराष्ट्र मंत्री ‘जसवंतसिंग’ आणि अमेरिकेचे उपराष्ट्र सचिव ‘स्ट्रॉब टॉलवॉट’ यांच्यात जून 1998 ते फेब्रुवारी 1999 च्या दरम्यान

वाटाघाटीच्या आठ फेऱ्या झाल्या. या वाटाघाटीमुळे भारत-अमेरिका संबंधांना निर्णायक कलाटणी मिळाली. या वाटाघाटीच्या पार्श्वभूमीवरच अमेरिकेचे अध्यक्ष बिल क्लिंटन हे 20 मार्च ते 24 मार्च या काळात भारताच्या भेटीसाठी आले. या भेटीत ते म्हणतात, “भारत-अमेरिका यांची नैतिक मूल्ये सारखीच आहेत. ज्ञानार्जन आणि धनार्जनाच्या बाबतीत हा समाज इतरांच्या तुलनेत आघाडीवर आहे. 50 वर्षे या समाजाची उपेक्षा झाली खरी पण आता भारत-अमेरिका यांनी एकत्र येण्याची गरज आहे. आपली मैत्री दृढ करण्याची वेळ आलेली आहे.”³ यावरून अमेरिकेचा भारताविषयी बदललेला दृष्टीकोण दिसून येतो. याच भेटीत भारताच्या आण्विक धोरणाविषयी क्लिंटन म्हणतात, “अमेरिका-रशिया आपल्या अण्वस्त्रात मोठ्या प्रमाणात कपात करत असताना दक्षिण आशियाने चुकीच्या दिशेने जाता कामा नये. अण्वस्त्र प्रसाराबाबतचे आपापसातील मतभेद कमी करून आम्ही आमचे संबंध अधिक दृढ आणि अर्थपूर्ण करू शकतो.”⁴

यावरून अमेरिकेचे भारताच्या अण्वस्त्र कार्यक्रमा विषयी बदललेले धोरण स्पष्ट दिसून येते. भारत-अमेरिका नागरी अणुसहकार्य कराराची पार्श्वभूमी ही श्री. बिल क्लिंटन आणि श्री. अटलबिहारी यांच्या काळात तयार झाली होती.

या शिवाय जगात एक महासत्ता म्हणून पुढे येत असणारा चीन यांची धोरणेही बऱ्याच अंशी कारणीभूत आहेत. चीनने भारतीय उपखंडात बराच प्रभाव वाढविला आहे. तिबेट बाबत चीन आक्रमक धोरण राबवत आहे.

“तिबेटमध्ये चीनने रेल्वे वाहतूक व्यवस्था आणि हवाईतळ उभारले आहेत. पाकिस्तानमधील ‘ग्वादर’ बंदरात चीनने नाविक तळ उभारले आहेत. यामुळे चीनला होमस सामुद्रध्वनीत प्रवेश मिळणार आहे. या क्षेत्रातून जगातील 20 टक्के तेलवाहतूक होत असते. यावर नियंत्रण ठेवणे चीनला शक्य होणार आहे. बंगालच्या उपसागरात प्रवेशासाठी म्यानमारमधील ‘कयायूफिपू,’ थिलावा, कोको व हुआंगी बेटावर मोठे प्रकल्प उभारले आहेत. चीन याचा उपयोग संरक्षणासाठीही करते. चीन हिंदी महासागर, अरबी समुद्र आणि बंगालचा उपसागर यात नाविक तळाची साखळी उभारत आहे. यांना चीनचे अध्यक्ष हू जिताओ मोत्याची माळ ^{String of Pearls} (Steering of parts) म्हणतात.⁵ अशा प्रकारे व पर्यायाने दक्षिण आशियातील समतोल बिघडत असून चीन भारतावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करीत आहे. चीनची ही धोरणे जागतिक महासत्ता असे स्वतःला समजणाऱ्या अमेरिकेलाही आव्हान ठरत आहे. त्यामुळे या गोष्टी अणुकराराला कारणीभूत आहेत याशिवाय जागतिक तेल राजनयात भारताचा हस्तक्षेप कमी करण्यासाठी ऊर्जेची गरज भागविण्यासाठी पर्यायाने भारताचा तेल राजनयातील वाढता हस्तक्षेप रोखण्यासाठी म्हणून या कराराकडे पाहता येईल तसेच रशियाचे माजी पंतप्रधान “येवगीनी प्रिमाकॉव यांनी ‘भारत-चीन-रशिया’ ही सामरिक साखळीची कल्पना मांडली होती.”⁶ तिच्या पूर्णत्वासाठी विचार विनिमय ही सुरू होता. ही सामरिक साखळी रोखण्याचा उपाय म्हणूनही याकडे पाहता येईल. याशिवाय जसवंतसिंग-टॉलवॉट वाटाघाटीनंतर आण्विक सामंजस्याच्या दृष्टीने पुढचे

पाऊल म्हणजे 'राईस मिश्रा' बोलणी पहिल्या बुश प्रशासनातील राष्ट्रीय सल्लागार कौडोलिझा राईस आणि पंतप्रधान वाजपेयी यांचे राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार ब्रिजेश मिश्रा यांनी भारत- अमेरिकेतील आण्विक प्रश्नावरील वाटाघाटी पुढे चालविल्या. सन 2000 मध्ये जॉर्ज बुश सत्तेवर आल्यानंतर 11 सप्टेंबर 2001 रोजी अमेरिकेच्या वर्ल्ड ट्रेड सेंटरवर दहशतवादी हल्ला झाला. यानंतर दहशतवादाविरूद्ध पुकारलेल्या जागतिक युद्धात भारत सहभागी असणे अमेरिकेची गरज बनली. तसेच अमेरिकेतील प्रसारबंदी लॉबीचा प्रशासनातील प्रभाव रोडावला. अशा पार्श्वभूमीवर अॅटली टेलीस यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांनी भारतातील अमेरिकेचे राजदूत रॉबर्ट ब्लॅकविल यांचे सल्लागार म्हणूनही काम केले. शिवाय रॅड आणि कार्नेगी सारख्या प्रख्यात अमेरिकेन थिंक अॅन्ड टॅकमध्ये त्यांनी काम केले आहे. ते अमेरिकेच्या बदललेल्या भूमिकेचे विश्लेषण करताना म्हणतात, अमेरिकेन प्रशासन तीन महत्त्वाच्या निष्कर्षांप्रत आले होते, "क्षेत्रीय राजकारणातील स्पर्धक देशांकडे अण्वस्त्रे असे पर्यंत आपल्या अण्वस्त्रावर भारत पाणी सोडण्यास कदापि तयार होणार नाही, भारताच्या अण्वस्त्रापासून अमेरिकेला काहीच धोका नाही. आणि भारतातील अण्वस्त्राचे आणि इतर संहारक शस्त्रास्त्राचे तंत्रज्ञान चुकूनसुद्धा अमेरिकाविरोधी गटाच्या हातात पडणे महाभयंकर आहे."⁷ यामुळे भारताच्या नागरी आण्विक कार्यक्रमाला सहकार्य देणे आणि त्याबद्दल भारताने आपले अणुऊर्जा प्रकल्प देखरेखेखाली आणणे अशी उभयपक्षी मान्य होण्यासारखी तडजोड झाली. आणि

भारत-अमेरिका नागरी अणु सहकार्य कराराची घोषणा झाली. अशा प्रकारे करार होण्यासाठी अशा अनेक घटनांनी पार्श्वभूमी तयार केली. आणि याच पार्श्वभूमीवर नागरी अणु सहकार्याची घोषणा झाली. या महत्त्वपूर्ण कराराचे विश्लेषण पुढील विभागात केले आहे.

भारत-अमेरिका अणु करार :-

मे 2004 मध्ये झालेल्या सत्तांतरा नंतरही डॉ. मनमोहनसिंग सरकारने अमेरिकेशी वाजपेयी काळापासून चालू असलेली बोलणी पुढे चालू ठेवली. यातूनच 18 जूलै 2005 रोजी भारत- अमेरिका यांच्यामध्ये अणुसहकार्य करार घडून आला. याच कराराला 123 करार असेही म्हणतात. कारण सन 1954 साली अमेरिकेने अणुऊर्जा कायदा (Atomic Energy Act) मंजूर केला. अमेरिकेला जर इतर देशाबरोबर अणुसहकार्य करार करावयाचा झाल्यास या कायद्यातील कलम 123 कलमानुसार करावा लागतो. त्यामुळे या कराराला 123 करार असे म्हणतात.

भारत- अमेरिका नागरी अणु सहकार्य करार 22 पानाचा असून त्यातील कलमाचा सर्वसाधारण अर्थ खालीलप्रमाणे

1. "भारताला आपल्या लष्करी आणि नागरी अणुप्रकल्प असे विभाजन करावे आणि नागरी अणुप्रकल्प आंतरराष्ट्रीय अणुऊर्जा आयोगाच्या तपासणीसाठी खुले करावेत.

2. नागरी अणुऊर्जा प्रकल्प आणि लष्करी प्रकल्प याची विभागणी करण्याचे अधिकार भारतास असतील.
3. भविष्यात स्थापन होणाऱ्या अणुभट्टयांचे विभाजन करण्याचे अधिकार भारतास असतील.
4. सध्या भारतात असणाऱ्या 22 पैकी 14 अणुभट्टया आंतरराष्ट्रीय अणुऊर्जा आयोगाच्या नियंत्रणाखाली येतील.
5. भारताने अण्वस्त्र प्रसार बंदी करार (NPT) वर स्वाक्षरी केली नसल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय अणुऊर्जा आयोग तसेच आण्विक निर्यातदार राष्ट्रांच्या गटाबरोबर करार करावा लागेल. त्यासाठी अमेरिका पुढाकार घेईल.
6. भारताला मिळणारे अणुइंधनाचा पुर्नवापर करता येईल.
7. अणुइंधनाच्या बाबतीत भारताची फसगत झाल्यास करारात दुरूस्ती करण्याचे अधिकार भारतास असतील.
8. भारताला इंधनाचा साठा (स्ट्रॅटॅजिक रिझर्व्ह) करण्यात परवानगी.
9. करारांतर्गत मिळालेली साधनसामुग्री ही केवळ शांततेच्या नागरी उपयोगासाठी वापरण्यात येईल. लष्करी वापरासाठी वापरता येणार नाही.
10. आगामी 40 वर्षांपर्यंत अमेरिका भारताला अणुइंधन, उपकरणे आणि तंत्रज्ञान उपलब्ध करून देईल. मुदत संपल्यावर पुढील 10 वर्षाकरिता या कराराचा कालावधी वाढविता येईल.

11. उभय देशापैकी कोणताही एक देश वाजवी कारणांसह एक वर्षाची नोटीस देऊन या करारातून बाहेर पडू शकेल.”⁸

अशा तरतूदी या करारात आहे. पण भारताने अण्वस्त्र प्रसारबंदी करारावर स्वाक्षरी केली नसल्यामुळे अमेरिका सन 1954 च्या अणुऊर्जा कायद्याच्या कलम 123 अंतर्गत हा करार करू शकत नव्हती म्हणून ही अडचण दूर करण्यासाठी एक कायदा करण्यात आला. त्याला हाईड कायदा असे म्हणतात.

हाईड कायदा :-

अमेरिका अणुसहकार्य करार सन 1954 च्या अणुऊर्जा कायद्याच्या कलम 123 अंतर्गत करते पण त्यासाठी अण्वस्त्र प्रसारबंदी करारावर यावर स्वाक्षरी करणे आवश्यक असते, पण भारताने स्वाक्षरी केली नसल्यामुळे भारताला अणुइंधन पुरवठा करता येत नव्हता. ही अडचण दूर करण्यासाठी हाईड कायदा केला. हा कायदा 28 पानी असून अमेरिकेच्या सिनेटचे सदस्य तसेच सभागृहाच्या आंतरराष्ट्रीय समितीचे अध्यक्ष 'हेन्री.जे.हाईड' यांनी हा कायदा संमत होण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले म्हणून या कायद्याला हाईड कायदा असे म्हणतात. त्यातील अटी पुढीलप्रमाणे :-

1. “अणु चाचणीसाठी इंधन उत्पादनावर बंदी.
2. भारत-अमेरिका करारांतर्गत आण्विक अस्त्रे उत्पादन करू शकणाऱ्या पदार्थावर बंदी.

3. आण्विक निर्यातदार गटाच्या (NSG) मार्गदर्शिका तत्त्वाप्रमाणे जर एखादे उपकरण व पदार्थ नसतील तर आण्विक निर्यात थांबवावी.
4. आंतरराष्ट्रीय अणुऊर्जा आयोगाची सुरक्षा बंधने (Safe Gard) कायम राहतील.
5. भारत अणुइंधन परस्पर तिसऱ्या राष्ट्राला देवू शकणार नाही.
6. या कराराचे उल्लंघन केले तर साधनसामुग्री परत करावी लागेल.
7. प्रत्येक वर्षी अमेरिकेचे अध्यक्षानी भारत संबंधीत अटी पाळत असल्याचा अहवाल दिल्यानंतरच अमेरिका अणुइंधनाचा पुरवठा करेल.
8. भारताने जर अणुइंधन पुर्नप्रक्रिया प्रकल्प उभारला तर तो आंतरराष्ट्रीय अणुऊर्जा एजन्सीच्या नियंत्रणाखाली येईल."९

अशा वेगवेगळ्या अटी आहेत. या हाईड कायद्यावर

भारतातील डाव्या आघाडीचा आक्षेप आहे. तसेच हा कायदा बंधनकारक नसून तो अमेरिकेच्या अध्यक्षांना सल्लादायी असा आहे. असे जॉर्ज बुश यांनी स्पष्ट केले आहे. या हाईड कायद्यामुळे पुढील फायदे मिळतील.

अण्वस्त्र प्रसारबंदी करारा (NPT) वर सही न करता आण्विक देशाच्याकडून मदत घेणारा एकमेव देश असेल. या कायद्यामुळे सन 1974 मध्ये केलेल्या अणूचाचणी नंतर लादलेली बंधने उठतील. तसेच भारत कोणत्याही देशाकडून अणुभट्टया किंवा संबंधीत उपकरणे विकत घेवू शकेल. भारताला मिळणाऱ्या तंत्रज्ञान व सामुग्रीचा उपयोग औषध हवामान अंदाज, अणुऊर्जा, उद्योगधंदे,

वैद्यकीय शस्त्रक्रीया अशा वेगवेगळ्या क्षेत्रासाठी होईल. भारताची अणुऊर्जा क्षमता वाढल्यामुळे ऊर्जेच्या कमतरतेवर काही प्रमाणात का होईना मात करता येईल.

असे फायदे जरी असले तरीसुद्धा काही मर्यादा येतील.

भारताच्या आण्विक संशोधन व कार्यक्रमावर परकीय निरीक्षण स्थापित होईल. तसेच भारतातील आण्विक सुविधा स्पर्धेसाठी खुल्या होतील. आणि भारताला आपल्या तंत्रज्ञानविषयक निर्यातीवर कडक नियंत्रणे प्रस्थापित करावी लागतील.

अशा प्रकारे ह्या 123 अणुकराराची सर्वसाधारण रूपरेषा होती. या कराराला अंतिम रूप ही देण्यात आले. त्यासाठी भारत व अमेरिकेच्या तज्ञांनी अणुकरारावर चर्चा केली. चर्चेत दोन्ही पक्षांच्या समस्या दूर करण्यात आल्या. यानंतर 30 पानाचे अंतिम करारपत्रक तयार करण्यात आले. त्यासाठी भारतीय तंत्रज्ञांचे नेतृत्व 'एस जयशंकर' यांनी केले. त्याच्या बरोबरच भारतीय अणुऊर्जा आयोगाचे अध्यक्ष डॉ. काकोडकर व अणुऊर्जा खात्यातील संचालक डॉ. ग्रोव्हर यांनी चर्चेत भाग घेतला. तर अमेरिकेच्या रिचर्ड स्ट्रॅटफोर यांनी भाग घेतला.

या टप्प्यानंतर आंतरराष्ट्रीय एजन्सीच्या अणुऊर्जा नियामक मंडळाकडून संमती मिळविणे आवश्यक आहे.

आंतरराष्ट्रीय अणुऊर्जा एजन्सी :- (IAEA)

जुलै 2008 च्या टप्प्यावर भारत अमेरिका नागरी अणुसहकार्य करार आहे. तो टप्पा आहे. आंतरराष्ट्रीय अणुऊर्जा एजन्सीच्या नियामक

मंडळाकडून संमती मिळविणे ही संस्था संयुक्त राष्ट्रसंघाची एक स्वायत्त संस्था आहे. त्या संस्थेवर संयुक्त राष्ट्रातील कोणत्याही संस्थेचे थेट नियंत्रण नसले तरी संयुक्त राष्ट्रांची महासभा आणि सुरक्षा समितीला जबाबदार आहे. या संस्थेची स्थापना 29 जूलै 1957 ला झाली. ही संस्था अणुऊर्जेचा सैनिकी वापर रोखण्यासोबतच अणुऊर्जेच्या शांततापूर्ण वापराला प्रोत्साहन देते. या संस्थेच्या नियामक मंडळाच्या सदस्यांना कराराचा मसुदा पुरविला आहे. त्यावर 1 ऑगस्ट 2008 रोजी निर्णय घेणे अपेक्षित आहे.

आंतरराष्ट्रीय अणुऊर्जा एजन्सीच्या संमतीनंतर अणुसाहित्य पुरवठादार देशांच्या गटाबरोबर चर्चा घेईल.

अणुसाहित्य पुरवठा गट :- (NSG)

आंतरराष्ट्रीय अणुऊर्जा एजन्सीच्या संमतीनंतर अणुसाहित्य पुरवठादार देशांच्या गटाबरोबर चर्चा होईल. या गटात 45 देशांचा समावेश आहे. अणुइंधनाची निर्यात आणि अणुइंधनावर पुनप्रक्रिया यावर या संघटनेचे संपूर्ण नियंत्रण असते. तसेच अणुऊर्जाचे साहित्य, तंत्रज्ञान, कच्चा माल इत्यादीचा व्यापार या गटाकडून नियंत्रित केला जातो. आयएईए व एनएसजी या दोघाबरोबर करार पूर्ण झाल्यानंतर अमेरिकेच्या काँग्रेसची अंतिम मंजूरी गरजेची आहे. त्यासाठी अमेरिकेचे अध्यक्ष जॉर्ज बुश यांनी तशा आशयाचा अहवाल दिल्यानंतर अमेरिकेच्या काँग्रेसने 123 कराराच्या मसुद्याला संयुक्त ठरावाने संमती द्यावी लागेल. तसेच परराष्ट्र व्यवहाराविषयक 'हाऊस कमिटी' व 'सिनेट

कमिटी' यांचे एकमत झाले पाहिजे. त्याचे संयुक्त अहवाल राष्ट्राध्यक्षांना स्वाक्षरीसाठी सादर होतील. त्यावर राष्ट्राध्यक्षांनी स्वाक्षरी केल्यावर भारत-अमेरिका अणु करार कायदा बनेल.

संदर्भ सूची :-

1. देवळाणकर शैलेंद्र (मार्च 2007) भारतीय परराष्ट्र धोरण : सातत्य आणि स्थित्यंतर, प्रतिमा प्रकाशन पुणे पृ.क्रमांक : 313.
2. कित्ता पृ.क्रमांक : 313
3. कदम य.ना (जानेवारी 2002) चालू राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय राजकीय घडामोडी (2000 ते 2002) फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ.क्रमांक : 182.
4. कित्ता पृ.क्रमांक : 182.
5. शेकटकर दत्तात्रय (23 डिसेंबर 2007) चीनचा वाढता विस्तारवाद पुढारी बहार पृ.क्रमांक : 1
6. सहस्त्रबुद्धे उत्तरा (ऑक्टोबर-डिसेंबर 2006) भारत-अमेरिका आण्विक करार : पाश्र्वभूमी आणि परिणाम. (समाजप्रबोधन पत्रिका) पृ.क्रमांक : 368.
7. कित्ता पृ.क्रमांक : 373.
8. <http://www.indianembassy.org>.
9. [http://frwebgate access.gpo.gov/cgi_bin/get.doc.cgi? dbname_log_bills&docid=f:h5682enr.txt.pdf](http://frwebgate.access.gpo.gov/cgi_bin/get.doc.cgi?dbname_log_bills&docid=f:h5682enr.txt.pdf).